

פרק ב

התשובה מועילה רק בבחינת האדם במבט כולל ולא בראיית הרע שבו בלבד

מידת התשובה - כאשר יתחרט האדם מעוונותיו שעשה ושב אל השם יתברך בכל ליבו.

ואל יתמה האדם: מאיזה טעם תועיל התשובה אחר שכבר חטא? והרי בבית דין של מטה, אחר שעשה חטא שחייב מיתה אף שאנו יודעים שכבר שב בתשובה - אינו פטור מן המיתה?

ודבר זה מפני כי אין ב"ד של מעלה וב"ד של מטה שווים. כי בית דין של מעלה, כמו שתחת ידם הרע - שדנין על הרע, כך דנין על הטוב גם כן. ומפני כך, אם האדם כבר עשה תשובה ותיקן את מעשיו, נידון לזכות בבית דין של מעלה³⁴. שכשם שהדין לרע תחת ידם, כך מעשים הטובים דנין עליו. אבל ב"ד של מטה אין משגיחין על זה, ודנין את האדם על הרע בלבד³⁵. ודבר זה ביארנו בפרקים אצל מקח שוחד ע"ש (נתיב הדין).

אמנם³⁶ כי לפי הדברים אשר אמרנו (לעיל בפרק א) כי התשובה הוא שייך מצד השם יתברך דווקא (=ששב לדבוק בה' וע"ז ממילא הרע מתנקה ממנו), כי הוא בלבד מקבל שבים, ולפיכך ב"ד של מעלה דווקא מנקה לשבים, ולא ב"ד של מטה. כי התשובה שייך אל הש"י, כי מצד השם יתברך יש תשובה אל האדם, לא זולת זה כלל. ולכך תמצא

הערות - ילמד ענוים דרכו

34 כלומר, גם התשובה היא מצווה, והיא מצווה רבה שמכריעה את מי שרובו עוונות - לזכות. ולכן בבית דין של מעלה ששוקלים הזכויות עם העוונות - הרי שהתשובה מועילה, שמכריעה לזכות. אבל בבית דין של מטה שדנים רק על החטאים - אין לתשובה משמעות.

35 ז"ל עקידת יצחק שער לו: "כי מי שנתן דינו על זה האופן או באיזה שיהיה, הגה הוא באמת לא נמסר לתשובה, שאם כן בטלת כל מיתות בית דין האמורות בדתות! כי מי גבר (ש)יראה מוות לפניו ולא ימהר לשוב בכל לבבו? אבל התורה שאמרה: 'ובערת הרע בקרבך', 'וכל העם ישמעו וייראו' - כיוונה לשני עניינים: האחד, שיבערו הרע במות החוטא. והשני, שיוסרו רבים ולא יעשו כדבר הרע ההוא. ואם יקבל החוטא בתשובה, יהיו הכל מתירין רסן היראה מעל פניהם, כי יאמרו 'נחטא היום ומחר נשוב', וזה עניין מבואר". ר"י מסביר שהענישה בבית דין של מטה היא כדי לתקן את החברה, ולא לקבוע את מדרגתו של החוטא, ועל כן אין משמעות לחרטה. וע"ש שכתב שגם בבית דין של מעלה לפעמים התשובה אינה פוטרת מעונש, כשהחטא נעשה בחילול השם.

36 כאן מביא המהר"ל הסבר שני מדוע יש הבדל בקבלת התשובה בין ב"ד של מעלה לב"ד של מטה. ונראה שההסבר הראשון הוא לתשובה הבסיסית - שהתחרט על מעשיו ושב ותיקן דרכו. ותשובה זו אינה מוחקת את העוונות, אלא רק מכריעה לזכות. וההסבר השני הוא לתשובה העליונה, שביטל את עצמותו, ככלי שבור, וקבלת המלך אותו כפי שהוא, ככלי שבור, וזה נותן לו חנינה גמורה כמו שהתבאר בסוף הפרק הקודם. אך רק המלך יכול לקבלו כך, ואילו שלוחי מטה צריכים לתבוע את כבוד המלך.

מסלול 1: יום ה, ה באלול
מסלול 2: יום א, ז באלול
מסלול 3: יום ג, ז באלול
מסלול 4: יום ה, ז באלול

התשובה בבית דין של מעלה ולא בבית דין של מטה³⁷. ואדרבה החכמה אומרת: "חטאים תרדף רעה", וכן הנבואה, ואין התשובה (אלא) רק מצד הש"י. ולפיכך ב"ד שלמטה - אין דין שלהם מצד התשובה.

התשובה שסמוכה למיתה והתשובה היום-יומית

ובפרק שואל (שבת קגג,א): "תנן התם: רבי אליעזר אומר: שוב יום אחד לפני מיתתך. שאלו תלמידיו את ר"א: וכי אדם יודע איזה יום ימות? אמר להם: וכל שכן ישוב היום - שמא ימות למחר! ונמצא (ש) כל ימיו בתשובה. ואף שלמה אמר בחוכמתו (קהלת ט,ח): 'בְּכָל עֵת יִהְיֶה בְּגִדֶיךָ לְבָנִים, וְשֶׁמֶן עַל רֵאשֶׁךָ אֶל יַחְסָר'.

אמר רבי יוחנן בן זכאי: משל לאדם שזימן עבדים לסעודה ולא קבע להם זמן. פיקחים שבהם - קישטו את עצמן וישבו על פתח בית המלך, אמרו: כלום חסר לבית המלך? (מתי שירצה המלך יזמין אותנו, שאינו זקוק להכנות מרובות). טיפשים שבהם - הלכו למלאכתן ואמרו: כלום יש סעודה בלא טורח? פתאום³⁸ ביקש המלך את עבדיו. פיקחים שבהם - נכנסו לפני המלך כשהם מקושטין, והטיפשים שבהם נכנסו לפניו כשהן מלוכלכין. שמח המלך לקראת פיקחין וכעס לקראת טיפשיין. אמר: הללו שקישטו את עצמן לסעודה - ישבו ויאכלו וישתו, הללו שלא קישטו את עצמן לסעודה - יעמדו ויראו.

חתנו של ר"מ היה אומר משום ר"מ: והלוואי שיהיו הללו עומדים ונראים כמשמשים. אלא אלו ואלו יושבים, הללו אוכלים והללו רעבים, הללו שותים והללו צמאים, שנאמר (ישעיהו סה, יג-יד): 'לִכְן כֹּה אָמַר ה' אֱלֹהִים: הִנֵּה עֹבְדֵי יֹאכְלוּ וְאַתֶּם תִּרְעָבוּ, הִנֵּה

הערות - ילמד ענויים דרכו

37 כיוון שהקב"ה הוא ראש ב"ד של מעלה - עיין דרך השם לרמח"ל ב,ו,ב: "והנה הוא ית"ש מופיע בכל הסנהדראות האלה, ומשפיע בהם, ומעמידם על תוכן העניין באמת, שיצא המשפט לאימתו. ויש מן הסנהדראות שהקב"ה שם לראש, וכעניין שנאמר: 'ראיתי את ה' יושב על כסאו וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו', ופירשו ז"ל: 'אלו מימיניים לזכות ואלו משמאילים לחובה'. ואמר דניאל: 'עד די כרסוון רמיו ועתיק יומין יתיב וכו' דינא יתיב וספרין פתיחו'... כבר ביארנו למעלה, כמה מן הדקדוק נמצא בדינו של כל איש ואיש. כי הנה בכלל איש מן האנשים, ימצאו טענות רבות לפי סיבות שונות, להיות נידון האיש ההוא לדרכים רבים מדרכי המשפט. ובפרט גם כן בכל מעשה ומעשה ממנו, הנה ימצאו בו בחינה לזכות ובחינה לחובה לכמה צדדין רבים, כי כל ענייני העולם מורכבים בהרכבות רבות באמת ונמשכים בדרכים שונים. ואולם כל הבחינות האמיתיות האלה מתגלים בבתי דינין העליונים האלה לאמיתם, וכל אחד מן הצבא הנמצא באותו הבית דין, מתגלה לו לפי עניינו אחת מן הבחינות, עד שבין כולם מתגלות הבחינות כולם, לא נכחד דבר. ואז יישקל העניין לפי כל הבחינות האמיתיות ההם, ותצא הגזרה כפי הנאות. ואולם הגמר הזה, יעשהו מי שהוא ראש בבית דין ההוא. ואם הוא מהבתי דינים שהאדון ב"ה רוצה ויושב שם לראש, הנה אף על פי שהכל צפוי לפניו, יניח לכל המשרתים הצבא שלפניו, שיטענו כפי המתגלה להם מבחינות העניין באמת, ויגמור הדבר כפי הראוי וכמ"ש".

38 כי אדם אינו יודע יום מותו, כנ"ל בדברי תלמידי ר"א.

מסלול 1: יום ה, ה באלול	מסלול 3: יום ג, ז באלול
מסלול 2: יום א, ז באלול	מסלול 4: יום ה, ז באלול

עֲבָדֵי יִשְׁתּוּ וְאַתֶּם תִּצְמָאוּ, הֲנֵה עֲבָדֵי יִשְׁמְחוּ וְאַתֶּם תִּבְשּׁוּ. הֲנֵה עֲבָדֵי יָרְנוּ מְטוֹב לָב, וְאַתֶּם תִּצְעֲקוּ מִכָּאֵב לָב”.

ויש לשאול: למה אמר רבי אליעזר בהך לישנא, הוי ליה לומר: “ושוב כל ימך” כדי שנשמע מזה שיהיה כל ימיו בתשובה?

ויש לתרץ, דהוי משמע (אם היה אומר “שוב כל ימך”), (ש)אם היה כל ימיו חוטא – אין תקנה אליו לשוב יום או יומיים לפני מיתתו, כיון שכל כך זמן היה בחטא. ועל זה אמר: “שוב יום אחד לפני מיתתך” – שאף אם חטא כל ימיו, יש לו לשוב אף יום אחד לפני מיתתו ומועיל לו התשובה³⁹. ולפיכך אמר בזה הלשון.

ועוד יש לך לדעת כי רמז בזה דבר מופלג, כי עיקר תשובה קודם וסמוך למיתתו, ולא שישוב זמן הרבה קודם מיתתו. וזה מפני כי האדם במיתתו ראוי לשוב אל הש”י⁴⁰.

הערות – ילמד ענויים דרכו

39 מדברי הרמב”ם בהלכות תשובה ב,א נראה שתשובה ביום מיתתו, אף שמועילה לו, אין היא תשובה גמורה: “איזו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו דבר שעבר בו ואפשר בידו לעשותו ופירש ולא עשה מפני התשובה, לא מיראה ולא מכישלון כוח... ואם לא שב אלא בימי זקנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה – אף על פי שאינה תשובה מעולה – מועלת היא לו ובעל תשובה הוא. אפילו עבר כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו – כל עוונותיו נמחלין, שנאמר: “עד אשר לא תחשך השמש והאור והירח והכוכבים ושכו העבים אחר הגשם” – שהוא יום המיתה, מכלל שאם זכר בוראו ושב קודם שימות – נסלח לו”. אולם באמת עיקר החילוק של הרמב”ם אינו בין תשובה בצעירותו לבין תשובה בזקנותו או ביום מיתתו, אלא בין תשובה מסיבות חיצוניות לבין תשובה מתוך הכרת האמת שברע (והיא תשובה מאהבה – עיין שם בפרק י בביאור עבודה מאהבה). ולא דיבר הרמב”ם אלא בהווה, שבדרך כלל מי ששב בזקנותו זה מתוך חסרון כוח ולא מאהבה. אבל באמת אפשר שאדם ישוב בצעירותו בגלל פחד ויראה, ובזקנותו – משום שמתחרט על העבר ורוצה להידיבק חזרה בכוראו. לכן אפשר שהתשובה ביום המיתה תהיה תשובה גמורה.

40 אין כוונתו שאין צורך לשוב לפני כן. אלא כוונתו שעיקר התשובה ביום המיתה. מדוע? ניתן לפרש על פי הרמב”ם בהל’ תשובה פרק ג והרמב”ן בדרשתו לרה”ש, שמלבד הדין בראש השנה, האדם נידון ביום מותו. נמצא שיום מותו הוא יום דין, וראוי לשוב בו. ומדוע ביום המיתה יש יום דין? אפשרות אחת היא שהאדם קיבל נשמה לכך וכך שנים, ועתה שסיים את עבודתו נערך לו חשבון למעלה ועל כן ראוי להתוודות על מה שלא הספיק להשלים בעבודתו. לפי זה, הוא הדין בכל סיום מחזור זמן – כגון בראש השנה וכן בכל ראש חודש (עיין משנה ברורה סוף סי’ תיז), וכן בסוף כל יום (על כן נהגו לעשות וידוי בלילה, לפני שמפקיד נשמתו).

אפשרות שנייה היא שהמיתה נקנסה על האדם בעבור חטא עץ הדעת, וכל החטאים של העולם הזה נובעים בשורשם מחטא זה. על כן ראוי להתוודות ולעשות תשובה סמוך לריגה הענישה, כהרוגי בית דין שמתוודים לפני ענישתם. גם אופי התשובה על חטא אדם הראשון הוא התשובה מכפירתו של האדם של “והייתם כאלוהים”, שיש עוד מלבדו ח”ו, ושורש כל חטא הוא זה שאינו מאמין ביחוד ה’ – שאין שולט ומושל אלא הוא, אלא חושב שבכוח בחירתו יכול להצליח נגד רצון ה’. ביום המיתה, שנשמתו שבה אל ה’, זה הזמן לשוב מחטא זה, כיוון שבזמן שהנשמה מחוברת לגוף לא ניתן להכיר כלל ש”אין עוד מלבדו” כי הגוף חוצץ, ולא יכול אלא רק להאמין אך לא לדעת. אבל ביום המיתה – הנשמה משתחררת מכבליה, וזוכה לראות ולהשיג דבר זה (ויכול לשוב מבחינת “מכיר את בוראו ומורד בו”, ועל זה נאמר: “רשעים – אפילו על פתח גהנם אינם שבים”). וזה מה

מסלול 1: יום ה, ה באלול	מסלול 3: יום ג, ז באלול
מסלול 2: יום א, ז באלול	מסלול 4: יום ה, ז באלול

ולפיכך אם שב קודם מיתתו - אז במיתתו שב אל השם יתברך לגמרי, להיות נשמתו צרורה ודבוקה עם הש"י, וזה ידוע.

ומה שאמר: "וכן אמר שלמה: בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר", נראה שאמר זה שלמה כנגד בני אדם שחטאו בעשה ולא תעשה. כי האדם החוטא בלא תעשה - הוא מתעב עצמו בעברות, ונקרא שבגדים שלו⁴¹ מלוכלכים בצואה הרבה. ומי שלא קיים מצוות עשה - לא נקרא שבגדים שלו מלוכלכים בחטא וצואה, שהרי לא עשה דבר, רק שנקרא שחיסר עצמו מן הקדושה העליונה - הם המצוות⁴². ואז נקרא "שמן מעל ראשך - אל יחסר", וזה כי השמן - בו מקדשים את האדם, עד שהוא קדוש. ועל ידי שמקיים המצוות עשה - נקרא שהאדם מקבל תוספות קדושה.

ולפיכך אמר הכתוב שהאדם ירחץ את בגדיו - שלא יהיה בהם לכלוך חטא, ואל יהא חסר מן הקדושה העליונה - היא קדושת המצוות (עשה). ואין זה בלא זה, כי צריכים שניהם: ללכך את בגדיו שלא יהיה בהם לכלוך חטא ויהיה לו קדושת המצוות, ודבר זה מבואר. ומפני כך אמר הכתוב בזה הלשון: "בכל עת יהיו בגדיך לבנים ושמן על ראשך אל יחסר".

ואמר: "משל וכו'" - ובדבר זה יש ללמוד דבר עמוק גדול מאוד: שכר הצדיקים ועונש הרשעים. וזה שאמר: "המלך זימן את עבדיו לסעודה" - כלומר כי כל בני אדם מוכנים הם לסעודת המלך מצד עצמם. וכאשר אין לו (את) הדבר ש(הוא) ראוי ומוכן לו - הוא בצער. ואל יאמר כי אף אם אין לו המעלה לעתיד, מה יהיה צערו? ולכך אמר שהוא משל למלך שזימן את עבדיו לסעודה, ואם חסר דבר שהוא ראוי לו - בוודאי צער הוא לו⁴³. וזה שאמר: "לא שיהיו אלו אוכלים ושותים ואלו משמשים" - עד שיהיה להם צירוף (=שייכות) אל הסעודה, אבל "אלו יהיו מזומנים לסעודה ואלו רואים" - שרצה

הערות - ילמד עניים דרכו

- שאומר שהוא "שב אל ה'". ועל כן זהו הזמן לשוב בתשובה ולהגיע למדרגת כלי שבור באמת. וזהו הטעם למנהג לעשות וידוי עם הנפטר לפני מיטתו. ותשובה זו קשורה בעומקה אל התשובה הכללית העולמית, שהכל שב אל ה', כמו שביאר הראי"ה קוק בהרחבה באורות התשובה.
- 41 בספרות הפנימית יש לנשמה "לבוש", הנקרא "חלוקת דרבנן". רמז לדבר מופיע בזכריה ג, ג-ה: "ויהושע היה לבש בגדים צואים ועמד לפני המלאך. ויען ויאמר אל העמדים לפניו לאמר: הסירו הבגדים הצואים מעליו. ויאמר אליו: ראה העברתי מעליך עונך והלבש אתך מתלצות. ואמר: ישימו עיני טהור על ראשו וישימו העניף הטהור על ראשו וילבשהו בגדים".
- 42 עיין בשערי קדושה למהר"ח"ו פרק א. שם מבואר שהגוף בנוי כלבוש לנשמה, מרמ"ח איברים וש"ה גידים (=עורקים). רמ"ח מצוות עשה הן כנגד רמ"ח איברים, וש"ה מצוות לא תעשה הן כנגד ש"ה גידים. כשאדם מחסיר מצוות עשה - נחסר לו איבר (=היינו חלק מבניין הקדושה של הנשמה), בבחינת "חסרון לא יוכל להימנות", וכשחוטא במצוות לא תעשה - נסתם (על ידי הטומאה והלכלוך) עורק (=גיד) המשפיע חיים לאיברים, והאיבר מתעוות, בבחינת "מעוות לא יוכל לתקון".
- 43 כמו הצער שיש לאדם על שנעשה בעל מום, כגון שנעשה גידם או חיגר, שאינו כצער האדם על שאין לו כנפיים לעוף.

לומר כי לעתיד האדם מוכן אל עולם הבא, ועל זה נברא האדם כדכתיב (בראשית ב, ז): "וייצר" – בשני יודיין, יצירה בעולם הזה ויצירה בעולם הבא. ולעולם הבא כאשר יהיה ראוי לו עולם הבא (מצד היותו אדם) והוא אינו מקבל עולם הבא, דבר זה אין למעלה הימנו בחסרון והחסר הוא בצער⁴⁴. ולכך מדמה "למלך שהזמין את עבדיו" – כלומר שהם מוכנים אל הסעודה, וכאשר הם חסרים ממה שהיו מוכנים לו – זהו חסרון. וכך הרשעים שבמקום שהיו מוכנים אל קבלת המעלה העליונה – יהיו הם חסרים מה שראוי להם, ודבר זה מבואר. ועניין הסעודה הזאת, ביארנו אצל: "והכל מתוקן לסעודה"⁴⁵ ע"ש.

שאלות מנחות:

- ✦ מדוע בבית דין של מטה לא מועילה התשובה?
- ✦ מדוע בית דין של מטה לא דן על הטוב?
- ✦ מה הקשר בין השאלה אם דנים או לא דנים על הטוב, לבין השאלה אם מתייחסים או לא מתייחסים לתשובת החוטא?
- ✦ בית דין של מעלה דנים גם על הטוב וגם על הרע – כיצד זה מועיל לעניין התשובה? הרי כשדנים על הכל, הכוונה היא שמענישים על הרע ונותנים שכר על הטוב, ואם כן, מה הועילה תשובתו?
- ✦ מדוע דווקא ביום המיתה יש עניין לשוב בתשובה? האם זו אותה תשובה כמו התשובה שאינה ביום המיתה?

הערות – ילמד ענויים דרכו

- 44 ולפי זה התשובה, על פי פרק א, שעניינה שהמלך אומר שהוא ישתמש בו ככלי שבור, היינו שנותן מקום בסעודה גם לעבדים שלבושים בגדים צואים. הסעודה עניינה – השגת האלוהות. וההשגה שהקב"ה נותן להם היא שגם השכרון והחטא והרע בעולם הם תחת ההנהגה האלוהית, ואין עוד מלבדו. ובעל התשובה שהגיע להכרה זו – הרי הוא נכנס לסעודה עם היותו כלי שבור, עם הבגדים הצואים וחסרון הקדושה. וזהו "במקום שבעלי תשובה עומדים וכו'", כי הצדיק הגמור אינו משיג אלא את הופעת הטוב האלוהי, ואילו בעל התשובה משיג את התכללות הרע בהנהגה האלוהית.
- 45 דרך חיים ג, טז: "והסעודה הזאת היא השלמות לגמרי. כי האדם כאשר יסעוד – על ידי הסעודה משלים חסרונו, עד שלא נמצא אצלו חסרון. ולכך אמר: 'והכל מתוקן לסעודה' – הוא השלמת העולם, עד שיהיה שלם בלא חסרון... וזה אמרם בפ"ק דברכות (יז, א): 'מרגלא בפומיה דרב: העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה ולא משא ומתן ולא קנאה ושנאה רק צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם ונהנין מזיו השכינה, שנאמר: ויחזו את האלוהים ויאכלו וישתו'. ורצה לומר כי האדם בעולם הבא אין צריך להשלמה, לא כמו שהוא בעולם הזה שהאדם צריך לקבל השלמה. אבל יהיה האדם שלם במעלה יותר עליונה, ולכך לא יהיה צריך לאכילה ושתיה להשלים עצמו... כי לא יהיה להם השעבוד המיוחד אל דבר שהוא בעל חומר... ואמר: 'ונהנין מזיו השכינה' – רצה לומר, כי האדם על כל פנים מצד שהוא עלול (=מושפע, נברא), אי אפשר שיהיה שלם לגמרי מצד עצמו. ועל זה אמר שיושלם האדם על ידי העילה עצמה, שיהיו נהנים מזיו השכינה, והוא יתברך יהיה משלים אותם... וזהו הסעודה שרמזו עליה כאן, ש'הכל מתוקן לסעודה'... שהרי סעודת עולם הבא שיהיו נהנין מזיו שכינה, ודבר זה סעודתן (ולא ענייני החומר)".

מסלול 1: יום ה, ה באלול	מסלול 3: יום ג, ז באלול
מסלול 2: יום א, ז באלול	מסלול 4: יום ה, ז באלול

- ✦ הרמב"ם בהל' תשובה ב,א כותב שכאשר אדם שב בימי זקנותו, כשהיצר כבר אינו שולט בו, אין זו תשובה מעולה. האם המהר"ל חולק על דברי הרמב"ם הללו?
- ✦ מהי ה"סעודה לעתיד לבוא"?
- ✦ כיצד המצוות קשורות ל"התכוננות לסעודה" לעתיד?
- ✦ מהו העונש לרשעים לעתיד לבוא על פי המהר"ל?
- ✦ מה עושה התשובה לאותו חוטא שיש לו בגדים צואים וחוסר קדושה בעת הסעודה?